

Ανδρέας Βοσκός

Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ ΚΑΙ Η ΚΥΠΡΟΣ

Ποιητής του θανάτου και της ΑΓΑΠΗΣ είναι ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ¹. ΕΖΗΣΕ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ (στις 12 Δεκεμβρίου 1940, στο ύψωμα 1220 της Κλεισούρας), τον περιμάζεψε την τελευταία στιγμή «ο καλός ο άνθρωπος» (με πέντε τρύπες από τις σφαίρες πάνω στη χλαίνη του), νίκησε τον χάρο με της αυτοθυσίας και της αγάπης τη συνδρομή και ΕΞΑΥΛΩΘΗΚΕ². Και βάλθηκε να τραγουδά τον ανθρώπινο πόνο και τον ΘΑΝΑΤΟ (για να τα ξεορκίσει) και την ΑΓΑΠΗ: για τη ζωή και τον άνθρωπο, τον κόσμο «του φυσικού μας περιβάλλοντος με την πανσπερμία των έμβιων όντων του και την πολυποικιλία των φαινομένων του», «τον προνομιούχο χώρο που έτυχε να γεννηθούμε όλοι εμείς»³, το φως και τον ήλιο, την ελευθερία και τη δικαιοσύνη, την ποίηση της αλήθειας και την αλήθεια της ποίησης, την ελπίδα και την αγάπη. Αγωνιστής και ποιητής του θανάτου και της αγάπης, φυσιολάτρης και ιδεολάτρης και Ελληνολάτρης, όπως ήταν ο Νικηφόρος Βρεττάκος, δεν μπορούσε να μείνει ασυγκίνητος από τη συμφορά που 'πληξε κατακαλόκαιρα (τον Ιούλιο του 1974) τον αλύτρωτο Ελληνισμό του πανέμορφου νησιού της Κύπριδας Αφροδίτης⁴.

Τα σπέρματα της αγάπης ήταν μέσα του· κι η Κύπρος βρέθηκε συχνά στον δρόμο του ως το 1974 (που ξέσπασε η απρόσμενη καταιγίδα): Συγκατοίκησε μαζί του τέσσερα ολόκληρα χρόνια (1942-46) με τον Κύπριο λογοτέχνη Λεωνίδα Παυλίδη· ξενύχτησε μαζί του στα παγκάκια πάρκων της Αθήνας με τον Τεύκρο Ανθία· τού 'δειξε το καλό της πρόσωπο και του συμπαραστάθηκε με τον αείμνηστο Λουκή Ακρίτα (ήδη από το 1945)⁵· τού 'γινε οικεία μέσα από τη γνωριμία με –νεαρούς τότε, καταξιωμένους σήμερα– Κύπριους λογοτέχνες (τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη, την Έλλη Παιονίδου και τον Μιχάλη Πασιαρδή, κυρίως)⁶· του πρόσφερε πλούσια την εκτίμηση και την ευγνωμοσύνη της· τον ξανάφερε με τη δική της θυσία πίσω στην Ελλάδα από την αυτοεξορία (στις 9 Αυγούστου 1974, ανάμεσα σ' Αττίλα Α' και Αττίλα Β'). Κι αυτός βάλθηκε να κάνει το δράμα της τραγωδίας και το καταπατημένο δίκιο της «φωτιά», με το ποίημα «Κύπρος» (δημοσιευμένο το 1975 στον Α' τόμο του περιοδικού *Τομές*):

*Τριγυρνώ εξήντα χρόνια μες στην Κύπρο του κόσμου
η Κύπρος παντού, αλλά Κύπρος εσύ,
παραφόρτωσες την καρδιά μου με ερείπια και με άταχτα*

ριγμένους νεκρούς πεσμένους ανάσκελα ή μπρούμυτα κάτω απ' το φως
 μες στο πράσινο, μέσα στα χρώματα του έρωτα, εμπρός
 στις ανταύγειες της Κύπριδας που αναδύεται, μες στα αιωρούμενα
 ζαφείρια της θάλασσας. Τόση ομορφιά
 πώς γίνεται, Θεέ μου να μην
 ακούγεται ο λόγος της. Θεέ μου δεν είναι
 δεν είναι για όπλα ο τόπος αυτός, δεν είναι για βόμβους,
 δεν είναι για ουρλιάγματα τσακαλιών, για κραυγές
 μαρτύρων· δεν είναι εδώ όπου νίκας κατά
 βαρβάρων δωρούμενος χάραξες έντονα
 σημεία ειρήνης και σημεία φωτός και της κέντησης
 το χώμα με λεμονιές, την έκαμες όμορφη
 όπως είναι η ψυχή του ποιητή, όταν εμπνέεται.
 Φωτιά! Δικαιοσύνη φωτιά κατά τόπους, φωτιά!
 μες στην Κύπρο του κόσμου, η Κύπρος αμύνεται!

Εξήντα χρόνια (ώς το 1974) τριγυρνά ο ποιητής «μες στην Κύπρο του κόσμου», σ' έναν κόσμο που εξακολουθεί «να πλουτίζει το μαρτυρολόγιο των λαών», «που παραλαμβάνει τα όνειρα των αθώων και τα επιστρέφει πτωματοποιημένα στους τόπους των θυσιών» (όπως τον περιγράφει χαρακτηριστικά ο ίδιος στον λόγο του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα την 31η Μαΐου 1991)⁷. Μα νοιώθει να παρα-φορτώνεται η καρδιά του με τους «άτακτα ριγμένους νεκρούς» και τα «ερείπια» της Κύπρου, της όμορφης «όπως είναι η ψυχή του ποιητή, όταν εμπνέεται»⁸· που εξακολουθεί να «αμύνεται» (και να εμπνέει ποιητές)⁹· που θα καλέσει τον Νικηφόρο Βρεττάκο –το καλοκαίρι τού 1977– κοντά της, στον τόπο του μαρτυρίου, και θα του δώσει την ευκαιρία να βρεθεί στ' αντίσκηνα και να ζήσει το δράμα των 200.000 προσφύγων, να ακούσει «φωνές | γυναικών, νηπίων, γερόντων. Κι' ακόμη: | δυό χιλιάδες φωνές» αγνοουμένων, κι άλλες πολλές συγγενικές (της γυναίκας που κλαίει το μοναχοπαιδί της ή τον άντρα πού 'χασε με νωπά τα στέφανα του γάμου και την κοιλιά γιομάτη, του γέρου που θρηνεί λεβέντες τρεις, του παιδιού π' ακούει στο όνομα του αγνοούμενου πατέρα που δεν γνώρισε). «Φωνές και φωνές και φωνές»¹⁰, που ταξινομώντας τις ταξινομεί τα χρέη του τα εκκρεμή στο «Κύπρος II» (γραμμένο τον Μάιο του 1980):

Ταξινομώντας τις φωνές που πέρασαν στην καρδιά μου,
 λίγο-πολύ σαν αστραπές που έσταζαν αίμα
 μέσα της, εξεχώρισα τις δικές σας.

Φωνές

νηπίων, γερόντων. Κι' ακόμη:

δυό χιλιάδες φωνές που ερχόντουσαν από κάπου
μακριά, κάποιο χώρο ακαθόριστο,
φωνές χορωδίας που ανεβαίνουν σαν μες
από ένα μαύρο πηγάδι. Κι ακόμη φωνές
αγαμάτων πανάρχαιων και φωνές
από τερακότες. Και φωνές από κάμποσες
χιλιάδες Μαρίες που εγκατέλειψαν τα εικονίσματα
και γυρίζαν στους δρόμους σου να συμμαζέψουν
τα βρέφη τους να τα βάλουν σε αντίσκηνα.

Φωνές και φωνές και φωνές, που ο μέγας
πόνος τους ταπεινώνει τους ποιητές, γιατί
κάτω απ' το βάρος του λυγίζουν οι λέξεις,
θρυμματίζονται οι σίχοι, και τέλος
το ποίημα «Κύπρος» δεν γράφεται.

Ταξινομώντας τις φωνές ταξινομώ τα χρέη
που θ' αφήσω εκκρεμή· τ' άγραφά μου ποιήματα.

«Το χρέος μας απέναντι στην Κύπρο δεν τελειώνει ποτέ», θα μου πει τον Ιούλιο του 1991, όταν –λίγες μέρες πριν αρρωστήσει– του πρότερου εκ μέρους της «Πανελληνίας Συντονιστικής Επιτροπής Κυπριακού Αγώνα (ΠΑ.Σ.Ε.Κ.Α.) να είναι ο κύριος ομιλητής στην εκδήλωση της 17ης Ιουλίου στο Σύνταγμα (για τη 17η επέτειο της Τουρκικής εισβολής, που συνέπιπτε με την επίσκεψη Μπούς): «όσα κι αν δώσω είναι λίγα», θα αντιτείνει στην αυθόρμητη παρατήρησή μου πως είχε ήδη δώσει πολλά και ανεκτίμητα γιά την Κύπρο, ανάμεσά τους και το αριστουργηματικό ποίημα «Διαχρονική αντίσταση», δημοσιευμένο στο περιοδικό *Η λέξη* (Ιούνιος-Αύγουστος 1989, τεύχος 85-86, ειδικό αφιέρωμα στη Λογοτεχνία και την Τέχνη της Κύπρου)¹¹:

Χιλιάδες χρόνια, κάθε χρόνο,
με τη γέννησή της αντιστέκεται
η Κύπριδα. Και τα άνθη
της λεμονιάς και τα μαύρα
των γυναικών· κ' οι αιχμάλωτοι
Άγιοι στις εκκλησιές, λαβωμένοι,
τυφλοί από τις σφυριές
και κουλοί, αντιστέκονται.

Και τα κόκκαλα των νεκρών
κ' οι αμφορείς και τ' αγάλματα

*μες στη γης, αντιστέκονται. Και σείεται
το χόρτο πάνω στο έδαφος.*

*Περιδιαβάζοντας γύρω μου
την ομορφιά και τη λύπη
του χωμάτινου δελφινιού,
είδα μέσα στα μάτια ενός
περιφερόμενου προσφυγόπουλου
στους δρόμους της Λευκωσίας
τους απογόνους του νάρχονται,
από αιώνα σε αιώνα, και έφιπποι
στο φώς ν' αντιστέκονται.*

«Εσάς από πού αρχίζει η αντίστασή σας;», θα τον ρωτήσει ένας δημοσιογράφος κατά το δεύτερο προσκύνημά του στην Κύπρο τον Οκτώβριο του 1990. Κι ο τιμημένος ποιητής θα απαντήσει: «Αρχίζει, ας πούμε, από το γεγονός ότι με κάλεσαν στην Τουρκία οι εκεί διανοούμενοι και δεν πήγα. Είπα, δεν μπορεί από τη μιά μεριά ο Ντενκτάς να ανακηρύττει τη Βόρεια Κύπρο σε... κράτος κι εγώ να πηγαίνω και να τιμώμαι στην Τουρκία!»¹². Ίσως νά 'θελε να τονίσει πως οι αληθινοί ποιητές καταξιώνουν τους στίχους τους με έργα. Ίσως η μετριοφροσύνη του δεν του επέτρεπε να απαντήσει πως η αντίστασή του είναι η ποίησή του. (Αλλιώς δεν θά 'γραφε «έναν ύμνο στη διαχρονική ελληνική αντίσταση, έναν ύμνο που είναι ταυτόχρονα κι ένα προσκλητήριο για τη σύγχρονη αναγκαία ηθική μας αντίσταση»¹³, τη *Λειτουργία κάτω από την Ακρόπολη*: «Απολιόρκητη όταν πολιορκείσαι· κι όταν συλλαβαίνεσαι ασύλληπτη» [...] κι όταν ενταφιάζεσαι [...] γιομίζει το φως με πίδακες της Ανάστασης!»)¹⁴. Αλλιώς δεν θά 'γραφε τη «Διαχρονική αντίσταση», δεν θά 'βλεπε «μέσα στα μάτια ενός | περιφερόμενου προσφυγόπουλου | στους δρόμους της Λευκωσίας | τους απογόνους του νάρχονται | από αιώνα σε αιώνα, και έφιπποι | στο φως ν' αντιστέκονται». Αλλιώς δεν θα ύψωνε σε σύμβολο παγκόσμιο τον Πενταδάκτυλο (που στέκει εκεί μ' ανοικτή την απαλάμη, όπως ψάλλει ο Κ. Μόντης, να μουντζώνει όλους εμάς που τόσο άμυαλα τον αφήσαμε να τουρκοπατηθεί)¹⁵:

*Αν όριζα κάτι περισσότερο
αν ήμουν αποθηκάριος
του ουρανού φωτός,
αν διέθετα ένα
μέρος τού ήλιου*

*θα σάρωνα τις σκιές
που σκέπουν τους Πενταδάκτυλους,
που αρχινώντας απ' τη Μεσόγειο
συνεχίζονται, διακλαδίζονται
στον πολυστέναχτο πάνω
τούτο πλανήτη μας.*

*Αν όριζα κάτι περσότερο
θα μπορούσα ανεβαίνοντας
στο αγαπητό μου βουνό
να μεταβάλω σε φυτοβόλο
κεραυνό την Αγάπη.*

Μαζί με το παραπάνω ποίημα «Ο Πενταδάκτυλος» (αφιερωμένο στον Κύπριο λογοτέχνη Κύπρο Χρυσάνθη¹⁶ στο τεύχος 1537 (15 Ιουλίου 1991) του περιοδικού *Νέα Εστία*, δημοσιεύονται κι άλλα δύο ποιήματα του Ν. Βρεττάκου, συνδεόμενα άμεσα ή έμμεσα με την Κύπρο. Στο πρώτο (16στιχο), υπό τον τίτλο «Περσικός κόλπος», δένεται η φρίκη του χαλασμού με την Αγάπη. («Βάζαν φωτιές στις αποθήκες σου, Κύριε [...] Και δεν είχε | ο ήλιος χέρια να επέμβη, επειδή | τα μόνα που πλάστηκαν στο μέγα | εργαστήριο της ζωής τα εμπιστευτήκες, | Κύριε, σε μας να τα δώσουμε | στην Αγάπη να στολίσει τη γης.») Στο δεύτερο, υπό τον τίτλο «Στο όνομα...» μένει μόνο η απόγνωση: «Στο όνομα των λαών | θα παραδώσουμε τέλος | στον αέρα χωρίς | λαούς τον πλανήτη μας». Η 17χρονη κατοχή πανάρχαιων ελληνικών εδαφών της Κύπρου από τις ορδές τού Αττίλα βροντοφώναζε πως δεν ήταν η δικαιοσύνη που κατηύθυνε την πρωτοφανή κινητοποίηση των ισχυρών της γης στον Περσικό Κόλπο, αποδείκνυε την υποκριτική πολιτική των δύο μέτρων και δύο σταθμών στην περίπτωση της πετρελαιοφόρας γης του Κουβέιτ και της Κυπριακής γης της λεμονιάς και της ελιάς. Κι η αδικία έπνιγε τον ποιητή! Μα βρήκε το κουράγιο, λίγες μέρες πριν πεθάνει, άρρωστος ήδη στο σώμα μα αλώβητος στην ψυχή, όταν έγραφε το τελευταίο του γραπτό για την Κύπρο, να κηρύξει –τελειώνοντας– την ελπίδα για ανάσταση. (Δεν μπόρεσε να διαβάσει ο ίδιος την ομιλία του στο Σύνταγμα το βράδυ της 17ης Ιουλίου 1991. Λίγες ώρες πριν την εκδήλωση για τους Αγνοούμενους της Κυπριακής τραγωδίας, μου τηλεφώνησε να παραλάβω το κείμενο, γιατί η αρρώστια τον είχε λυγίσει. Μα τα λόγια του ακούστηκαν και καταγράφηκαν ως η τελευταία του υποθήκη για ελπίδα, ενότητα κι αγώνα ως την ώρα της δικαίωσης):

Αγαπητοί μου φίλοι,

Δεκαεπτά χρόνια ακούμε ή διαβάζουμε για τις εξελίξεις στο Κυπριακό. Κουβέντα πάνω σ' αυτές τις εξελίξεις, ενημερώσεις πάνω σ' αυτές τις εξελίξεις. Και διαπιστώνουμε πως οι φημολογούμενες κάθε φορά εξελίξεις ταυτίζονται με το τίποτα, με την απραξία. Με τον όρο εξέλιξη στο Κυπριακό καλύπτει το πρόσωπό της η αδικία. Ο Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών αποδείχτηκε, στην περίπτωση του Κυπριακού, μια φλύαρη συρραφή από λόγια. Γι' αυτόν αποτελεί έναν κάλαθο αχρήστων η πραγματικότητα. Η μόνη εξέλιξη, το μόνο απρόοπτο που παρουσιάστηκε ως τα σήμερα είναι ο σεβασμός προς τη βαρβαρότητα, η υποκρισία που δεν ανεμνέτο ύστερα από τις θυσίες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ύστερα από τις θυσίες του Ελληνικού Έθνους, που επικύρωσε μ' αυτές την ιστορία του, μια ιστορία-πηγή από την οποία αρδεύεται ολόκληρη η ανθρωπότητα. Εκατοντάδες χιλιάδες ξεσπιτωμένοι, χιλιάδες αγνοούμενοι εγκαλούν τη δικαιοσύνη, αλλά δεν παίρνουν απόκριση, δεν βρίσκουν τη διεύθυνσή της, αφού η ίδια βρίσκεται περιορισμένη, σαν λέξη μόνο, μέσα στα λεξικά, και δεν λαβαίνει μέρος στα δρώμενα του σύγχρονου πολιτισμού μας¹⁷. Δεν γνωρίζω πόσο απέχει η μέρα που θα μπορέσουμε απ' αυτή εδώ τη θέση, αντί να εκφράζουμε τη θλίψη μας, τη διαμαρτυρία μας, την αγανάχτησή μας, να χαιρετήσουμε την επιστροφή της Δικαιοσύνης ύστερα από τη δεκαεπτάχρονη εξορία της. Η ελληνική μας φύση η συνηθισμένη σε δοκιμασίες, σε ταφές και σε αναστάσεις, μας επιβάλλει να ελπίζουμε σ' αυτόν τον πανηγυρισμό. Αν καλλιεργήσουμε την πίστη μας και την ενότητά μας, αν ειδοποιήσουμε την ψυχή μας, που κάποτε πέφτει σε βαθύ ύπνο, καμιά δοκιμασία, τόσο για την Κύπρο όσο και για το έθνος μας, δεν θα μπορέσει να αποβεί θανατηφόρος.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ

Το 1964 ο Νικηφόρος Βρεττάκος αρνήθηκε να υπογράψει τη «νεο-μισμένη» δήλωση ότι θα σεβαστεί το δημοκρατικό πολίτευμα για να σταλεί Μορφωτικός ακόλουθος στην Κύπρο, δηλώνοντας πως δεν επιτρέπει σε κανένα να αμφισβητήσει τη δημοκρατικότητά του. Καί δεν εστάλη –όπως ήθελε ο Λουκής Ακρίτας– στην Κύπρο¹⁸, που ζούσε τότε τη β' πράξη της τραγωδίας της. Δεν ξέρω αν ο ποιητής και η ποίηση ζημιώθηκαν όσο η Κύπρος: ένας Βρεττάκος για χρόνια εκεί θά 'ταν Θεού ευλογία. Μα κι έτσι το νησί της Κύπριδας θα του στέλνει πάντα την αγάπη του, καταγραμμένη σε στίχους αξιόλογους. Σαν αυτούς του Μιχάλη Πασιαρδή: «Αν δω τον Ταΰγετο δίχως εσένα, δεν | θάναι ακριβώς το βουνό που φαντάστηκα. | Κάτι θα λείπει. Τ' Αι-Γιώρ-

γη το άλογο | ή της Παναγίας το βήμα. Δε θάναι | αυτός ο Ταῦγετος,
σαν πανάρχαιο πρόσωπο | καθαρό κι' απροσκύνητο, μέ φαράγγια χρω-
μάτων | και τσοπάνες ανέμους»¹⁹. Σαν τους στίχους του Κύπρου Χρυ-
σάνθη: «Σε συλλογίζομαι ψηλά στον Ταῦγετο | βράχος απίστευτος
γερός να στέκεις μεσοχείμωνα | μ' ένα ήλιο ελληνικό στο στήθος σου
να δέχεσαι | τη δόξα των ανέμων, Νικηφόρε. | Εγώ θα περπατώ με βη-
μα φορτωμένο αρχαίες ημέρες, | πλήρης λευκών κροτάφων, | κρατώ-
ντας στήν παλάμη μιά φωτογραφία της πικραμένης Κύπρου | να την
αναζητώ στα σταυροδρόμια των εθνών». «Των ευγενών γραμμάτων
αθλητή | σε χαιρετούν οι Κύπριοι»²⁰.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. (Το κείμενο ανακοινώθηκε στην Α΄ Ημερίδα Κυπριακής Λογοτεχνίας [Αθήνα, Παρασκευή 1 Νοεμβρίου 1991], που οργάνωσε ο «Όμιλος Μελέτης Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Μελών Δ.Ε.Π. Πανεπιστημίου Αθηνών».) Η βιβλιογραφία για τη ζωή και το έργο του ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΡΕΤΤΑΚΟΥ είναι ήδη δυσθεώρητη. Μία αρκετά αντιπροσωπευτική επιλογή της έχει συγκεντρωθεί στον τόμο *Νικηφόρος Βρεττάκος: μελέτες για το έργο του* στη σειρά «Οι Έλληνες ποιητές», εκδ. «Διογένης», Αθήνα 1976 (στη συνέχεια: *Μελέτες*), και στα ειδικά αφιερώματα περιοδικών: *Τομές* τχ. 9 (Φεβρ. 1977) και 55 (Δεκ. 1979), *Νέα Σύνορα* τχ. 78 (Απρ.-Ιούν. 1985), *Πνευματική Κύπρος* τχ. 349-52 (Γεν.-Απρ. 1990), *Αιολικά Γράμματα* τχ. 115-16 (Μάης-Αύγ. 1990). Χρήσιμη εισαγωγή στη ζωή και το έργο του ποιητή δίνει ο ΜΙΧ. ΣΤΑΦΥΛΑΣ, *Νικηφόρος Βρεττάκος (Ο ποιητής που μάχεται για την Ομορφιά και την Ειρήνη του κόσμου)*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1983 (χωρίς παραπομπές). Προσεγμένη καταγραφή της —προ του 1989— βιβλιογραφίας στην ογκώδη μελέτη του ΑΘΑΝ. Ν. ΓΚΟΤΟΒΟΥ *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, Αθήνα 1989 (σσ. 421-27, πβ. 54 κ.ε.), όπου και αναλυτική παρουσίαση της ζωής και του έργου του ποιητή (σσ. 27 κ.ε.), πλήρης κατάλογος των έργων και των εκδόσεών τους (σσ. 419-21, πβ. 19 κ.ε.) και εντυπωσιακοί πίνακες μοτίβων (σσ. 433 κ.ε.). Η μελέτη αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για τον ερευνητή. Ελλείπει όμως παντελής η παρουσίαση και αξιολόγηση της σχέσης του Ν. Βρ. με την Κύπρο. Μόνη πηγή ευπρόσιτη για τη σχέση αυτή, πέρα από το έργο του ποιητή, είναι το σχετικό αφιέρωμα της *Πνευματικής Κύπρου*.

Η πληρέστερη έκδοση του ποιητικού έργου του Ν. Βρ. ανήκει στον οίκο «Τρία Φύλλα», υπό τον τίτλο *Νικηφόρου Βρεττάκου: Τα ποιήματα*, τόμοι Α΄-Γ΄, Αθήνα 1981-1991 (τόμ. Α΄, 1981¹/1985²/1990³ — τόμ. Β΄, 1981¹/1984² — τόμ. Γ΄, 1991). Στον τόμο (Α΄, Β΄, Γ΄) και στις σελίδες της έκδοσης αυτής γίνονται κατά κανόνα οι παραπομπές στη συνέχεια. Αξιοσημείωτο είναι ότι από τα αναφερόμενα στην Κύπρο ποιήματα του Ν. Βρ. μόνο το «Κύπρος» περιλαμβάνεται στην έκδοση αυτή (Β΄ 477).

2. Θα γράφει ο ίδιος ο Ν. Βρ. στην *Οδύνη* του: «Με περιμαζεύει ο καλός ο άνθρωπος, βοηθάνε και οι άλλοι στρατιώτες. Μετρούν πάνω στη χλαίνη μου πέντε τρύπες από τις σφαίρες». Και θα πει στον Απόστ. Μαγγανάρη: «Το ότι επέζησα αποτελεί για μένα έναν ωραίο συμβολισμό για την ίδια τη ζωή» («Ελεύθεροι διάλογοι με τον ποιητή Νικηφόρο Βρεττάκο», *Νέα σύνορα* τχ. 78 (1985) 96, πβ. ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 45 κ.ε. και Μ. ΣΤΑΦΥΛΑΣ 30 κ.ε.). Τις εμπειρίες του από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο θα τις θυμηθεί ο Ν. Βρ. και στο πεζό του *Το αγρίμι* (εκδ. «Τρία Φύλλα», Αθήνα 1989), κυρίως 12 κ.ε.

3. Βλ. Ν. Βρ. «Εμείς και ο κόσμος μας» (λόγος κατά την αναγόρευση του σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 31 Μαΐου 1991), *Νέα Εστία* τχ. 1537 (15 Ιουλ. 1991) 925-27. Πβ. ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 79 κ.ε. (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

4. Πέρα από τα αφιερωμένα στην Κύπρο ποιήματά του, είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς πώς η συγκλονιστική τραγωδία (τόσο χαρακτηριστικά Ελληνική, με το εγκληματικό πραξικόπημα που άνοιξε τις κερκόπορτες στον Αττίλα και τις ολέθριες συνέπειες της Τουρκικής εισβολής σε πανάρχαιες Ελληνικές κοιτίδες) δεν επηρέασε την όλη στάση του ποιητή και δεν άφησε τη σφραγίδα της στο έργο του ανεξίτηλη. Η επιδραση αυτή μένει να ερευνηθεί και να αποτιμηθεί ολόπλευρα, μαζί με το ερώτημα γιατί ο Ν. Βρ. δεν εμπνεύστηκε έργα του από τον μεγαλειώδη απελευθερωτικό αγώνα του Κυπριακού Ελληνισμού στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 50 (όπως ο Σεφέρης, ο Ρίτσος κι άλλοι πολλοί). Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί τόσο στον εσωτερικό διχασμό του ποιητή (βλ. κυρίως ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 132 κ.ε., 222 κ.ε., 313 κ.α.) όσο και σε εξωτερικές συγκυρίες —θα επανέλθουμε στο θέμα με ειδική εργασία.

5. Βλ. το ιδιαίτερα φροντισμένο από τον Λεύκιο Ζαφειρίου «Χρονολόγιο Νικηφόρου Βρεττάκου» στο: ΕΝΩΣΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ ΚΥΠΡΟΥ, *Εκδήλωση προς τιμή του Νικηφόρου Βρεττάκου* (19 Οκτωβρίου 1990), Λευκωσία 1990, σσ. 1-6. Τη μαρτυρία για τη

σχέση του Ν. Βρ. με τον Τεύκρο Ανθία οφείλω στον Κυριάκο Χαραλαμπίδη. Για τη σχέση του ποιητή με τον Λουκή Ακρίτα βλ. και ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 52 και 74 (σημ. 93).

6. ΒΛ. ΚΥΡ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗ, «Αγαπητέ μου φίλε Ατμαν (Νικηφόρος Βρεττάκος: τέσσερις συναντήσεις)», *Πνευματική Κύπρος* τχ. 349-52 (1990) 80-94, και κατωτ. σημ. 14 και σσ. 344-45 (με σημ. 20): πβ. ΕΛΛΗΣ ΠΑΙΟΝΙΔΟΥ, *Κλεψύδρα (ποίηματα)*, Λεμεσός 1987: «Ο ποιητής ανέμεσα στους ανθρώπους (στον Νικηφόρο Βρεττάκο)», ένθετο.

7. *Νέα Εστία* τχ. 1537 (1991) 926.

8. Σύντομη ανάλυση του ποιήματος από τον Α. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις Νεοελληνικών κειμένων*, Λευκωσία, 123-25. – Συνειδητά κι έντονα αντιπολεμικός ο Ν. Βρ. (βλ. 4 π.χ. Α' 63 Ο πόλεμος, πβ. Β' 242 Το βάθος του κόσμου: «Κύριε τί σου χρειάζεται ο πόλεμος;») και ζώντας τη φρίκη του πολέμου, εμφυλίου και μη, τραγουδά συχνά στο έργο του τον θάνατο μέσα στην ομορφιά της φύσης και μέσα στο φως (πβ., π.χ., 33 ημέρες, Γ' 124 κ.ά.: «Και πήρε κείνη την ώρα ο λαός ένα φώς κι ένα χρώμα παράξενο. Και προχωρούσε ο λαός καταπάνω τους, κι ανέβαινε μοιάζοντας όπως ένας ήλιος που ανάτελλε... Κι η θάλασσα μούγκριζε. Κι η στάθμη των μερών της ανέβαινε... Κι άλλοι πέφτανε μπρούμυτα πάνω στην ασφάλτο... Και ξαπλώνονταν ένας-ένας ανάσκελα, διπλώνονταν στη ματωμένη σημαία του κ' έσφιγγε τις γροθιές του στο στήθος και πέθαινε... Κι ακουγότανε πάλι σε λίγο που βόγγαγε η θάλασσα»). – Η πίστη στην αποστολή του ποιητή είναι επίσης συχνό μοτίβο στην ποίηση του Ν. Βρ. Βλ. π.χ. *Το βάθος του κόσμου: Διάλογος με την ποίηση*, Β' 21 κ.ε. («κατά βάθος η ποίηση είναι μι' ανθρώπινη καρδιά φορτωμένη όλο τον κόσμο» 31, «με στίχους αγάπη» 34, «θα σκίσω τον ουρανό σε σελίδες | να σου | σκεπάσω τον πόνο | μ' ένα μου ποίημα» 39, «ξεφορτώνω ουρανό στις ψυχές των ανθρώπων» 43), *Ο χρόνος και το ποτάμι*: «αν δεν μου 'δινες την ποίηση, Κύριε» (Α' 257) και *Χορωδία*: «Η ποίηση είναι: ο Θεός | που πορεύεται | προς όλο τον κόσμο | με ανοιγμένα τα χέρια του» Γ' 394). Ο ηρωισμός κι η ποίηση (μαζί με την ομορφιά) συνυπάρχουν στο ποίημα «Μικρός Τύμβος (17 Νοεμβρίου 1973)»: «υπέρβατε ήρωες και ποιητές μαζί. Είστε το Ποίημα. | Απλώνοντας το χέρι μου δε φτάνει ώς εκεί | που ωραία λουλούδια σε υψηλό λειμώνα τις μορφές σας | λιτανεύει ο αέρας της αρετής» (*Παραλειπόμενα*, Β' 475). Για το θέμα βλ. Ν. ΣΑΜΑΡΑΣ, «Η αποστολή του ποιητή στην ποίηση του Νικηφόρου Βρεττάκου», *Μελέτες* 247 κ.ά., και V. ΡΟΤΟΛΟ, «Η ιδέα της ποίησης και της Ελλάδας στον Νικηφόρο Βρεττάκο», *Τομές* τχ. 55 (1979) 8 κ.ε. – Για τα θέματα της επίκλησης και του φωτός βλ. (αντίστοιχα) Χ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, «Ο επικλητικός Βρεττάκος», και Α. ΘΩΜΑΣ, «Ο ήλιος και το φως στην ποίηση του Νικηφόρου Βρεττάκου», *Πνευματική Κύπρος* τχ. 349-52 (1990) 27-34 και 39-64 (κυρίως 40 κ.ε. και 60 κ.ε.). – Πβ. και το ποίημα «Το αντίσκηνο που κατοικώ...» (γραμμένο το 1980): «Το αντίσκηνο που κατοικώ, είναι ευρύχωρο. | Συζώ με στοιβάδες από άταχτα ριγμένους σωρούς | μαρτύρων...» (*Πνευματική Κύπρος* τχ. 349-52 [1990] 5). Πβ. επίσης το ποίημα «Μονόλογος» (*Ηλιακός Λύχνος*, Γ' 300) «Η καρδιά μου φορτώθηκε κόσμους και κόσμους | και βάσταξε... κατακλισμούς από φως | ουράνιο και βάσταξε... | Κ' είπα: Κύριε ήλιε,.... Κόψε απ' τη λάμψη σου | το χρυσό σάβανο μου και ντύσε με | ζωντανό, γιατί δεν θα πεθάνω».

9. «Την Κύπριδα δεν την είδα να γεννιέται, αλλά πρέπει να υποθέσουμε ότι γεννιέται ακόμη εδώ πέρα στην Κύπρο», θα πει στην Κύπρο ο ποιητής: και θα στείλει το μήνυμά του στους Έλληνες του νησιού: «Αντοχή, κουράγιο κι όσο μπορούνε το ηθικό τους να το κρατήσουνε ψηλά» (βλ. Εφημ. *Χαραυγή*, 6.8.1991, σ. 4). Η «αιματηρή αγωνιστική» δύναμη του Ν. Βρ. (βλ. Π. ΑΝΤΑΙΟΣ, «Λοιπόν, συνεχίζουμε...», *Μελέτες* 85) εκφράζεται κατά περιόδους έντονα στο έργο του, όπως στη συλλογή *Το ποτάμι Μπινες και τα εφτά ελεγεία*: «Κάποτε η μέρα μας θα γενεί | και μέρα του κόσμου. | ...Λοιπόν, συνεχίζουμε... Δεν παραιτούμαστε!... Δεν παραιτούμαστε!...» (Γ' 422 κ.ε.), κι όπως στο *Ημερολόγιο* (Γ' 335 «Αντιστέκομαι»): «Αντιστέκομαι όπως οι ελιές της πατρίδας μου, οι σκληρές | σαν τα κόκαλα τ' αντρωμένους, που τους λείπουν οι μαύρες | μαντίλες μονάχα για να μοιάζουν με τις μανάδες μας' | που σφηνωμένες

γερά στην απόλυτη πέτρα, | αδιαφορούν για τις θύελλες, αναπνέουν τις αστραπές | και τις κάνουν μες τους μικρούς τους | χυμούς ειρήνη και φώς». Βλ. και κατωτ. σημ. 11.

10. Πβ. Γ' 298 *Ηλιακός λύχνος*: «Φωνές» («Φτάνουνε κάποτε κάποιες φωνές | που νομίζει κανείς πως έχουνε χέρια | και χαϊδεύουνε την ψυχή. Περνούν | μες στο σώμα, το διατρέχουν ολόκληρο, | κατεβαίνουν τις σκάλες της καρδιάς σου | σαν άγγελοι...»). Γ' 419 *Η φιλοσοφία των λουλουδιών*: «Οι φωνές των λουλουδιών». Γ' 335 *Εκκρεμής δωρεά*: «Η άλλη φωνή». Γ' 235 *Ηλιακός λύχνος*: «Η γραφή μου» («Να γράψω | τη γλώσσα των λυγμών που είναι μία | σ' όλο τον κόσμο. Τις μητέρες-Μαρίες, | που αν ξεκινούσανε όλες μαζί, | η μαύρη πομπή τους θά σχημάτιζε ζώνη γύρω απ' τη γη»). Β' 358 *Η θέα του κόσμου*: «Συνοικία της μνήμης» («Θυμάμαι την πατρίδα μου, τους νεκρούς, | τους αετούς και τους λέοντες στα πρόσωπα των παιδιών | ...Τα μάτια τους, γύρω μου, | με κοιτούν με παράπονο... | Κι όταν έρχεται ο ύπνος και πια | δεν ορίζεται η μνήμη, τότε ακούω, | σαν μια λιτανεία, κάπου μακριά, | σε χώρο ακαθόριστο, τις φωνές των πρώων»). Πβ. επίσης Γ' 234 *Ηλιακός λύχνος*: «Οι λέξεις το μάρμαρο και το αστάλι» («Σ' όλη μου τη ζωή σχεδιάζω ένα ποίημα...»). — Ο «δυο χιλιάδες φωνές που ερχόντουσαν από κάπου | μακριά, κάποιο χώρο ακαθόριστο» (στ. 6 κ.ε.) αναφέρονται προφανώς στους 1619 αγνοούμενους της Κυπριακής τραγωδίας (ανάμεσά τους και 83 αξιωματικοί και οπλίτες του Ελληνικού στρατού, που πάσκιαν να μικράνουν την ατιμία κι η τύχη τους αγνοείται από τότε).

11. «Διαχρονική αντίσταση» είναι δυο λέξεις που συνέχουν τη μοίρα των Ελλήνων της Κύπρου εδώ και 3.500 χρόνια (βλ. Α. ΒΟΣΚΟΣ, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα της Κύπρου», *Νέα Κοινωντολογία* τχ. 11 (Ανοιξη 1991) 43-52, όπου και σχετική βιβλιογραφία) όσο και τη μοίρα του Ν. Βρ., που σ' όλη του τη ζωή ήταν στον πόλεμο (βλ. Β' 153 «Ο στρατιώτης») μα έμαθε να αντιστέκεται (βλ. Ν. ΣΤΑΦΥΛΑΣ 30 κ.ε. και ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 45 κ.ε. και 335 κ.ε., πβ. ανωτ. σημ. 9). — Η καταστροφή και σύληση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κύπρου (εκκλησιών και νεκροταφείων, θρησκευτικών εικόνων και πανάρχαιων μνημείων τέχνης) από τα Τουρκικά στρατεύματα κατοχής, στην οποία αναφέρεται ο ποιητής (στ. 5 κ.ε.), είναι ένα από τα πιο μελανά κεφάλαια της Κυπριακής τραγωδίας. — Για τους στ. 1 κ.ε. βλ. και ανωτ. σημ. 9. Για τους στ. 16 κ.ε. πβ. Β' 358 (βλ. ανωτ. σημ. 10) και Γ' 237 *Ηλιακός λύχνος*: «Τιμητική διάκριση» («Ανακάλυψα πως υπάρχει ο άνθρωπος | στον οποίο μιλώ. Είδα μέσα στα μάτια | των παιδιών σαν μί' ανταύγεια υγρή | τη φωνή μου... | Τόβλεπα πως | με βράβευε ο ήλιος»): πβ. επίσης *Ενώπιος ενωπίω* (Ημερολογιακές σημειώσεις 1962), εκδ. «Τρία φύλλα», Αθήνα 1991, 62: «Τα μάτια 35 παιδιών... έμοιαζαν σαν να με κοιτούσαν από το μέλλον... Μέσα στα μάτια τους έβλεπα μια ζωή πέρα από τη ζωή, ένα φως πέρα από το φως, τη διάρκεια, τη ζωή. Ενοιώσα να με καταυγάζει το βλέμμα του χρόνου».

12. Βλ. Α. ΧΑΤΖΗΘΩΜΑΣ, «Νικηφόρου Βρεττάκου: "στίχοι για την Κύπρο"», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 349-52 (1990), 71-73.

13. Ν. ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, «Εμείς κι ο κόσμος μας», *Νέα Εστία* τχ. 1537 (1991) 926.

14. Ν. ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ, *Λειτουργία κάτω από την Ακρόπολη*, Αθήνα 1988* (εκδ. «Τρία φύλλα»), 11 = Γ' 121 κ.ε. Από τις πολλές αναφορές στο έργο (βλ. ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 421 κ.ε.) μνημονεύω αυτές του Π. ΠΑΙΟΝΙΔΗ, *Νέα Εποχή* (Κύπρου) τχ. 150 (Σεπτ.-Οκτ. 1981) 595 (με την οικογένεια του οποίου ο ποιητής συνδέοταν στενά), και της ΤΑΤ. ΓΚΡΙΤΣΗ-ΜΙΛΛΙΕΞ, *Τομές* τχ. 76 (Σεπτ. 1981) 24-26 (που τη συνδέει με τον ποιητή οικογενειακή φιλία και η κοινή αγάπη για την Κύπρο). Βλ. και Μ. ΣΤΑΦΥΛΑΣ 73 κ.ε.

15. Κ. ΜΟΝΤΗΣ, «Πενταδάχτυλος, Ιούλιος-Αύγουστος 1974» (*Άπαντα*, τόμ. Α': *Ποίηση*, Ιδρυμα Αναστασίου Γ. Λεβέντη, Λευκωσία 1987) σ. 568 «Να που χρειάστηκε τώρα | η μούντζα της απαλάμης σου, | να που ηγήθηκε τώρα | η ανεξήγητη μούντζα της υψωμένης απαλάμης σου. | Μούντζωσέ μας, Πενταδάχτυλε ακριβέ, | έτσι π' αφήσαμε τόσο άφρονα | να τουρκοποιηθείς!» και 586 (με τον ίδιο τίτλο) «Τώρα πια θα καθόμαστε όλη μέρα | άντικρυ ο ένας στον άλλο | να κυταζόμαστε περιύψα» (το ίδιο, στη σ. 619). Βλ. και «Πενταδάχτυλος» (σ. 573), «Τούρκοι στον Πενταδάχτυλο» (σ. 614),

«Πενταδάκτυλος προς Τούρκους εισβολείς» (σ. 615), κ.ά.π. Ο Ν. Βρ., που το 1967 γράφει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* κριτική για το έργο του Κ. Μόντη *Γράμμα στη Μητέρα* (ό.π., Α' 851 κ.α.), δεν φαίνεται να επηρεάζεται στο «Ο Πενταδάκτυλος» του από τα αντίστοιχα έργα του Κύπριου ποιητή.

16. Το φως κι ο ήλιος (κι οι σκιές πάνω στον πολυστέναχο πλανήτη μας), ο Ταύγετος (το αγαπητό του βουνό), η αποστολή του ποιητή κι η Αγάπη είναι, ως γνωστό, θέματα σημειονικά στην ποίηση του Βρεττάκου (βλ. ανωτ. 1 κ.ε.), συχνά δεμένα μαζί. Βλ. π.χ. ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 383 («Ο ήλιος... είναι η ενοποιός αρχή της φύσης και μέσω της αγάπης αποβαίνει ενοποιός αρχή και της κοινωνίας. Είναι το υλικό με το οποίο ο ποιητής οικοδομεί το μύθο του και το πρότυπο της καρδιάς που αγαπά. Η αγάπη υποκαθιστά το φως σε σημείο που να χρησιμοποιείται εναλλακτικά με αυτό και να αποβαίνει το κλειδί για την ανάγνωση της γλώσσας του σύμπαντος» και 403 σημ. 83 «Η δόμηση του κόσμου πάνω σε μια ουσία θυμίζει την άποψη των Στωικών για ένα πνεύμα που θα διαπερνά τα πάντα...»: η σχέση του Ν. Βρ. με τη Στωική φιλοσοφία, εισηγητής της οποίας υπήρξε ο Κύπριος Ζήνων ο Κιτιεύς, μένει να ερευνηθεί περαιτέρω) και Μ. ΣΤΑΦΥΛΑΣ 69. ΠΒ. ΣΤ. ΓΕΡΑΝΗΣ, «Η αγάπη και το φως στην ποίηση του Νικηφόρου Βρεττάκου», *Τομές* τχ. 55 (Δεκ. 1979) 25 κ.ε. · Ρ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΑΚΗ, «Ο Νικηφόρος Βρεττάκος και ο Ταύγετος», *Τομές* τχ. 9 (Φεβρ. 1975) 14 κ.ε. · Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥΝΗΣ, «Ο Ταύγετος στο έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου», εκδ. «Δωδεκάτη ώρα», Αθήνα 1984· Κ. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Σχεδίασμα κάτοψης στην ποίηση του Νικηφόρου Βρεττάκου», *Πνευματική Κύπρος* τχ. 349-52 (1990) 20 κ.ε. – ΠΒ. και τα έργα του Νικηφόρου Βρεττάκου *Ο Ταύγετος και η σιωπή* (Α' 169-87: «Αυτό το νερό το λένε αγάπη...» 174, «Κάμε να ξαναϊδώ | πίσω απ' τις αγερόχυτες κορφές σου ν' ανατέλλει | σαν ήλιος πάλι το όραμα της παγκόσμιας αγάπης» 176, «Έτσι | μου στάθηκε ο Ταύγετος όσο να γεννηθούμε | τα δυο παιδιά του Θεού μέσα μου: η Ποίηση και η Αγάπη!» 181, κ.ά.π.): *Το βάθος του κόσμου* (Β' 13-270: «μιαίζει με ανάταση | νερού ο Ταύγετος. Ο Θεός καθρεφτίζεται μέσα στην πέτρα» 68, «...Λοιπόν, το στερέωμα είναι αγάπη» 154), «αγάπη. | Κι' αγάπη. Και πάλι αγάπη – | Για όλα | όσα υπάρχουν στον κόσμο και φτιάχνεται ο λόγος, αγάπη» 224, «Χρειάζονται οι στρατιώτες για να φυλάνε τα σύνορα. | Τα σύνορα χρειάζονται για να υπάρχουν οι στρατιώτες. | Τα σύνορα κ' οι στρατιώτες | για να | μην αφήνουν τη δουλειά τους οι νόμοι | του ήλιου κ' η ποίηση» 259, κ.λπ.), *Αποχαιρετισμός στον ελληνικό ήλιο* (Β' 271-75), *Ωδή στον ήλιο* (Β' 399-408: «μέσα στον Ήλιο που τα περιέχει όλα» 403), *Απογευματινό ηλιοτρόπιο* (Β' 425-71), *Διακεκριμένος Πλανήτης* (Γ' 157-223: «άναψη τη φωτιά... | Μιά φωτιά | μες στην έρημο σκεπασμένη από χέρια» [«Η ποίηση και η έρημος»] 171), «Είμαστε | τα λουλούδια του Κυρίου στην έρημο» [«Οι ποιητές»] 200), «Δέν είναι ο ήλιος | ή ένα άλλο άστρο οποιοδήποτε – το ουράνιο σώμα άνθρωπος | είναι το κέντρο του σύμπαντος» 205 [πβ. 206], «Η αγάπη είναι αλήθεια κ' η αλήθεια αγάπη» 209, βλ. και 213, 219, 222), *Ηλιακός λύχνος* (Γ' 225-301: «ένας απ' τους | μικρούς ανατέλλοντες ήλιους | της γης, είναι και η ποίηση» [«Μικρά δοξαστικά στον ήλιο»] 239, πβ. 240 269), *Εκκρεμής δωρεά* (Γ' 303-73: «Πρώτη | και Δέκατη εντολή | της ομορφιάς: αγάπη» 323, «Αντιδικώ με τα όπλα | που απόκτησαν λόγο | κ' επιμένουν να κάνουν | τους ποιητές να σωπάσουν. | Αλλά εγώ το γνωρίζω. | Οι κεραυνοί που υπάρχουν | μες στη φωνή μου | θ' ακουστούνε αργότερα» 339, πβ. 340 κ.ε.), *Χορωδία* (Γ' 375-98: κυρίως 378 κ.ε. [«Ποιήματα για το ίδιο βουνό»], 394, 398), *Η φιλοσοφία των λουλουδιών* (Γ' 399-422: κυρίως 403 [«Αγάπη»], 414, 418, 422). ΠΒ. επίσης *Αυτοβιογραφία* (Α' 367-74: «Κύριε, | πώς να σε ειπώ; Αγάπη ή φωτιά | διαιρεμένη σε χρώματα; Πώς να σε ειπώ; | Αν μπορούσα θα τόκανα: θα φύλαγα όλων | των ανθρώπων τα χέρια...» 372). – Θά τολμούσα να πω πως «Ο Πενταδάκτυλος» είναι από τα πιο χαρακτηριστικά ποιήματα του Ν. Βρ., και πως σ' αυτό η μοίρα της Κύπρου γίνεται μοίρα όλου του κόσμου (αντίστροφα απ' ό,τι στα προηγούμενα Κυπριακά του ποιήματα).

17. Στο έργο του Ν. Βρ. *Εκκρεμής δωρεά*, «Η αδειανή λέξη» [τίτλος ποιήματος, Γ' 340] είναι η ειρήνη: «Η ειρήνη δεν έμεινε πια παρά μόνο | στη λέξη της, στο άδείο της

ρούχο. | Γραμμένη παντού, μοιάζει σαν | να ειρωνεύεται το μυθικό πρόσωπό της: | την ουράνια τάξη, τη γαλήνη, τον έρωτα | άνθους προς άνθος, την ποίηση». Η αντιστοιχία με την εδώ «δικαιοσύνη» είναι προφανής, όπως και η άρνηση του ποιητή στη συνέχεια να παραδοθεί: «Ωστόσο, αρνιέμαι, δεν θα το ήθελα | να βρουν ξαπλωμένο, σάν μέσα | σε φέρετρο, σε μιά μου σελίδα | το άσπρο της λείψανο». Πβ. το ποίημα «Μέσα από το τείχος» (*Ο διακεκριμένος Πλανήτης*, Γ' 216): «Ήρθε | καιρός που οι λέξεις δεν λένε τίποτα. (Έχουν αδειάσει όλες οι λέξεις). | Μοναξιά δίχως όρια σχηματίζουν | τριγύρω μου κάθε τόσο τα γεγονότα. | Κι αν μιλώ που και που, αυτό είναι | για νάχω συντροφιά τη φωνή μου».

18. Βλ. ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 52 και 74 (σημ. 93). Την ίδια στάση τήρησε ο ποιητής κι όταν του είχε ζητηθεί να υπογράψει μian «ανώδυνη δήλωση» για να επαναπροσληφθεί στη θέση του στο Υπουργείο Εργασίας, απ' όπου είχε απολυθεί για τη συμμετοχή του στην Εθνική Αντίσταση (βλ. ΑΠ. ΜΑΓΓΑΝΑΡΗΣ, «Ελεύθεροι διάλογοι με τον ποιητή Νικηφόρο Βρεττάκο», *Νέα Σύνορα* τχ. 78 (1985) 97, και ΑΘ. ΓΚΟΤΟΒΟΣ 47.

19. «Τρίτο γράμμα στον Νικηφόρο Βρεττάκο», συλλογή *Διαστάσεις*, Κύπρος 1972, 35. (*Διαστάσεις* είναι και ο τίτλος ενός ποιήματος [Β' 220] της συλλογής του Ν. Βρ. *Το βάθος του κόσμου* (1961), που φαίνεται να έχει υπόψη του ο Μιχάλης Πασιαρδής, και ενός τμήματος (Γ' 193-206) της συλλογής του Ν. Βρ. *Ο διακεκριμένος Πλανήτης*.) Αξιόλογα είναι και τα άλλα «Γράμματα» του Μ. Πασιαρδή στον Ν. Βρ., που δεν αποκλείεται να εξηγούν μερικώς την έντονη στροφή του Ν. Βρ. προς την Κύπρο, κυρίως το «Τέταρτο γράμμα στον Νικηφόρο Βρεττάκο» (11.9.74), *Ο δρόμος της ποίησης Β'*, Κύπρος 1976, 21: «Τώρα που γύρισες και θα πας στον Ταύγετο | πες του πικρά χαιρετίσματα. Κι' εξόρκισέ τον | στ' αρχαίο του όνομα. Η Κύπρος σφαδάζει | η Κύπρος μου καίγεται. Ας μη αποστρέψει το πρόσωπο. | Αυτά Νικηφόρε. Και μένω». Πβ. το «Πέμπτο γράμμα στο Νικηφόρο Βρεττάκο» (ό.π., 35). Βλ. επίσης το «Εκτο γράμμα στον Νικηφόρο Βρεττάκο», *Ο δρόμος της ποίησης Γ'*, Κύπρος 1977, 1544 (που αποτελεί έμμετρη αξιολόγηση της ποίησης του Ν. Βρ.).

20. *Πνευματική Κύπρος* τχ. 349-52 (1990), 9 και εξώφυλλο (αντίστοιχα), και τα δυο υπό τον τίτλο «Στον Νικηφόρο Βρεττάκο». Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύονται κι άλλοι στίχοι Κυπρίων λογοτεχνών αφιερωμένοι στον μεγάλο ποιητή: ΚΥΠΡΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, «Επιστολές στον Νικηφόρο Βρεττάκο» (σ. 9): ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΘΩΜΑΣ, «Γράμμα στον ποιητή Νικηφόρο Βρεττάκο» (10-11): ΚΩΣΤΑΣ ΜΟΝΤΗΣ, «Πέντε έντιπλες Στιγμές (χαριζόμενες στο Νικηφόρο Βρεττάκο για την ποίησή του και την ανθρωπιά του)» (26). Ένα αξιόλογο ποίημά του «Στον Νικηφόρο Βρεττάκο» δημοσιεύει ο ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΙΛΛΑΣ στην Κυπριακή εφημερίδα *Χαραυγή*, 6.8.1991 (σ. 4). Η σχέση του Ν. Βρ. με Κύπριους λογοτέχνες (βλ. και ανωτ. σημ. 5-6) αποτελεί ένα καλό κεφάλαιο για έρευνα.